

સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સરદાર પટેલનો
સામાજિક ઉત્કર્ષ

Dr. B. B. Gohil

Associate Professor in Sociology

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ સરદાર પટેલના સામાજિક સુધારાના સંદર્ભ અભ્યાસનો છે. તેમણે એક જોહુકમી સાથે આત્મરક્ષારૂપે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ વિકસાવી અને સ્વભાવમાં કડકાઈ અપનાવી તેઓ કહેતા કે ખેડૂતોના કુટુંબમાં ભણતરનું વાતાવરણ તો ક્યાંથી હોઈ ? તેઓએ એમ પણ કહ્યું છે કે “મારા બાપુજીને મને ભણાવવાનો શોખ બહુ રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઈ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહીં, પણ આવતાં જતાં રસ્તે પા’ડા અને પલાખાં ગોખાવવા.”

તેઓમાં બીજું શિક્ષણ ઉમેરાયું કે ૧૮૫૭ના વિપ્લવના અનુભવો વલ્લભભાઈને કહેતા તે અસર તેઓના મતમાં ભારતના ઇતિહાસનું એક સત્ય ત્યારથી જ વસી ગયેલું જણાય છે. બળવાની નિષ્ફળતા માટે એકતાનો અભાવ અને અંદર અંદરની ફાટફૂટ જ જવાબદાર હતા. કદાચ ત્યારે તેઓના માનસ પર દેશની સ્વતંત્રતાની એકતા ચિત તેઓના મનમાં અંકાઈ ગયું હશે.

૧૮૮૮માં સાતમી કક્ષા પાસ કરી ભવિષ્યમાં મોટા માણસ થવું હોય તો અંગ્રેજી ભણવું જોઈએ. સામાજિક ઘડતર શિક્ષણ દ્વારા થઈ શકે તેવી વિચારધારા વિકસી. કુટુંબની સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ સંઘર્ષના વાતાવરણ અનુકૂળ રહીને પ્રેરણાસ્ત્રોત થતી આવનાર પરિસ્થિતિ ઉકેલની શોધ આગળ વધતા ગયા. તે સમય નડિયાદમાં તોફાની તત્ત્વોનો વેગ વધ્યો હોય ને તેમને થયું હતું ખોટી કડકાઈ દેખાડતા કે ભ્રષ્ટાચારી શિક્ષકો

સામે અને માથાભારે માણસો સામે લડવાની ઘટના ઘટી હતી તેઓ જ્યાં અન્યાય જોયો નથી અને લડત ઉપાડી નથી. તેની સામે સમૂહને લડત સંગઠિત કરવાની તેઓમાં શક્તિ હતી. તેઓએ શિક્ષકો સામે પણ લડત કરી હતી. તેમણે વિદ્યાર્થીકાળથી જ સ્થાનિક રાજકારણમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. સુધરાઈની ચુંટણીમાં પ્રચાર કાર્ય કરેલું. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નોંધવું જરૂરી બને છે. જે ભાવી પેઢી માટે પ્રેરણા મળી રહે.

વલ્લભભાઈએ એમના એક ભાષણમાં કહ્યું છે. “મારા આવ્યા પછી અમે બેચે નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી થવું જોઈએ. સ્વાર્થ ત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ. બેમાંથી એક દેશ સેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબ સેવા કરવી ત્યારથી મારા ભાઈએ પોતાનો ધીકતો ધંધો છોડી દેશ સેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. તેથી પુણ્યકામ તેમને નસીબે આવી પડ્યું અને મારે માથે પાપ કામ આવી પડ્યું પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો હતો” ૧૯૧૬ સુધી વલ્લભભાઈ વ્યવસાય અને કમાણીમાં જ ધ્યાન રહ્યું હતું. તેઓએ પૈસો મેળવ્યો અને નીડર વકીલ તરીકે છાપ ઉભી કરી હતી.

અદાલતોમાં એક એવી વિચિત્ર અપમાનજનક રસમ ઉભી કરવામાં આવેલી કે ધારાશાસ્ત્રીઓ જ્યારે અંગ્રેજ જજ સમક્ષ કેસ ચલાવવા જાય ત્યારે તેમણે જોડા કાઢી નાખવા તેઓ આ પ્રથા દૂર કરવા લડત કરી તેને દૂર કરવામાં સફળ રહ્યા હતા. એમનું સુધરાઈનું કામ ગુજરાતના રાજકારણમાં પણ અગત્યનું હતું. તેના કારણે ગુજરાતમાં સ્થાનિક સ્વરાજની પ્રવૃત્તિને એક ચોકકસ દિશા સાંપડી હતી. સ્વરાજની લડત લડતાં

લડતાં પણ સુધરાઈનું કામ કેમ કરાય તેનો એક ઉત્તમ નમૂનો તેમાં મળ્યો.

સુધરાઈમાં જવાનું કારણ શહેરની સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તીમાં તો એમને ઉંડો રસ હતો. ૧૯૧૬માં 'સેનિટરી એસોસિયેશન ઓફ અમદાવાદ'ની સ્થાપનામાં પણ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરીની ૫ મી તારીખે પેટા ચુંટણી થઈ તેઓ એક જ વધુ મતથી ચુંટાયા. પરંતુ વાત એમ બની કે ચુંટણી પરિણામ બાદ ૨૬ કરવામાં આવી (૨૩ માર્ચ) ફરી ૧૪મી એ ફરી ચુંટણી યોજાતાં તેમાં તેઓ બિનહરીફ ચુંટાયા બાદ ત્રણ પ્રકારે કામ કર્યું. પહેલું કામ માથાભારે અમલદારો સીધા ચાલે તે જોવાનું હતું. તમામ સામે લડત કરતાં અચકાતા નહીં. બીજું કાર્ય લોકોની સગવડો વધારવાનું હતું. ત્રીજું કાર્ય બધા જ કાર્ય સાથે સ્વાતંત્ર્ય જંગમાં પણ તેને યથાશક્તિ ભાગ લેવરાવ્યો હતો. જ્યારે ગાંધીજી ખાદી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને કોમી એકતા જેવાં રચનાત્મક કામોમાં રોકાઈ ગયા હતા તેઓએ આ કાર્યોમાં સારો સાથ સહકાર આપ્યો સાથે સુધરાઈના કાર્યો પણ કરતા હતા. શહેરની વધતી જતી વસ્તીની રહેણાંકની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા માટે ટાઉન પ્લાનિંગની કેટલીક યોજનાઓ હાથ ધરવાની જરૂર હતી તેની કમિટી રચવામાં આવી હતી. તેઓ તેના પ્રમુખ પદે ચુંટાયા હતા.

જુના વખતથી ચાલી આવતી ખોટી પ્રણાલી બદલીને તેઓ રાષ્ટ્રવાદી પ્રણાલીઓ દાખલ કરી ગવર્નર અમદાવાદ આવે ત્યારે તેને માનપત્ર આપવાનો સુધરાઈઓનો જુનો ચાલ હતો તે પણ તેઓ ૨૬ કર્યા અને તેને બદલે રાષ્ટ્રીય નેતાઓને માનપત્ર આપવાની રસમ શરૂ કરી આ સમય ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી પ્રચાર

અને કોમી એકતા માટે સમગ્ર દેશનો પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. તે સમય ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટોની સમકક્ષ ગણવા લાગ્યા હતા. બીજી નીતિ એવી હતી કે ધનિકો પાસેથી વધુ લેવું અને ગરીબોને વધુ આપવું. એમણે ટર્મિનલ ટેક્સ બમણો કર્યો, ઉદ્યોગોના મકાનો અને જમીનો પર વેરો વધાર્યો, ઉદ્યોગોનો પાણીવેરો પાંચ ગણો કરી નાખ્યો તેમજ ગુજરીમાં માલ વેચનાર ફેરિયાઓ પર કર નાખવાની દરખાસ્તને નકારી કાઢી.

આરોગ્ય માટે ૧૯૨૧માં વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી. અમદાવાદમાં રસ્તાઓ અને શેરીઓમાં વીજળીની બત્તીઓ નાંખવાની શરૂઆત આ સમયમાં થઈ. તેઓએ (૧૯૨૪-૧૯૨૮) સુધીમાં સુધરાઈનું પ્રમુખ પદ છોડ્યું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંતે ભાવોમાં ઘણો ઉછાળો આવ્યો હતો તેથી ગરીબ લોકો માટે વાજબી ભાવે આવશ્યક વસ્તુઓ મળી રહે તે હેતુથી સુધરાઈએ વાજબી ભાવની એક દુકાન પણ ખોલી હતી તેમજ સુધરાઈના શિક્ષકોને સરકારી શિક્ષકોને ધોરણે પેન્શન આપવાની વ્યવસ્થા કરી.

વલ્લભભાઈની કામગીરીની સફળતા પાછળ બે બાબતો હતી નિઃસ્વાર્થ અને નિર્ભયતા. પોતે કોઈ અંગત સ્વાર્થ ખાતર, કંઈ મેળવી લેવા ખાતર, કીર્તી પ્રાપ્ત કરવા ખાતર પણ સુધરાઈમાં ગયા નહોતા. ૧૯૧૭ ની સાલ વિશ્વના ઇતિહાસ અને ભારતના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું વર્ષ હતું. આ વર્ષમાં લેનિને રશિયાની સુરત બદલી નાખનાર ક્રાંતિનો આરંભ કર્યો હતો. એ વર્ષ ગાંધીજીએ ચંપારણ લડતથી ભારતમાં ભગીરથ પુરુષાર્થ અને ઉમદા બલિદાનની પરંપરા શરૂ કરી અને સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહની જુદી દિશા આપી. આ સમયે

તેઓને ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નહેરુ જેવા નિકટ સાથી મળ્યા હતા. તેથી તેના જીવનમાં નવી રાહ મળી હતી. ફેબ્રુઆરી ૧૫ મી (૧૯૪૭) તારીખે સરદારે “કાઠિયાવાડનાં સંયુક્ત રાજ્યો”ની સ્થાપના કરી તેના વડા તરીકે (રાજપ્રમુખ) જામ સાહેબે શપથ લીધા. તેઓએ તેવોના શબ્દો સાંભળવા લાયક છે.

અમે રાજાઓ તરીકે થાકી ગયા હતા અને અમને પંખો નાખીને સુવાડી દેવામાં આવ્યા અથવા અમને ધમકાવીને શરણે આણવામાં આવ્યા તેવું નથી. અમે સ્વેચ્છાએ અમારા સાર્વભૌમત્વનો સરવાળો કર્યો છે એક સમર્પિત જીવન રાજ્યો હોય કે જેથી કાઠિયાવાડ અને સમગ્ર ભારતની એકતા વધારે પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય અને અમારા પ્રજાજનોને સોંપી વધારે મનપસંદ સરકારી તંત્ર મળે. આ તંત્ર તેમના માટે કલ્યાણકારી નીવડે તેવી મારી આશા અને મારી પ્રાર્થના છે.

સરદારભાઈ પટેલના સામાજિક સુધારા અધ્યયનમાં સામાજિક ભેદભાવ, વહિવટી ફેરફાર તેમજ લોકોની સુખાકારી વધે, શિક્ષણનો વેગ વધે, શોષણનીતિ ઘટે તેવા પ્રયાસો હતા. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ટૂંકમાં ઉપરોક્ત વિચારો રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરેલ તે બાબતોની સમાજશાસ્ત્ર પરિષદમાં મુક્ત રીતે રજૂ પ્રયત્ન કરેલ છે. એક રાષ્ટ્ર માટે સમર્પિત જીવન જેને ભારતીયોઓ એક લોહપુરૂષ તરીકે ઓળખે છે.

૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો ત્યાર બાદ અંગ્રેજ સરકારે ડીવાઈડ એન્ડ રૂલ્સની નીતિ અખત્યાર કરી દેશને અનેક નાના રાજ્યોમાં વહેંચી દીધો હતો. પોતાની કુનેહ વાપરીને સમજાવટથી સરદાર વલ્લભભાઈએ દેશને એક અખંડ રાષ્ટ્ર બનાવીને ઇતિહાસ બિસ્માર્કની જેમ અમર થઈ

ગયા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલમાં એક અજોડ પ્રતિભા હતી. એમની અદ્વિતીય કાર્યક્ષમ નીતિથી કોંગ્રેસમાં જવાહરલાલ નહેરુ કરતાં એમણે વધુ પ્રેમ અને માન સંપાદન કર્યું હતું.

ઈ.સ.૧૯૫૦ ની ડિસેમ્બરની ૧૫ તારીખે દિવસ ઉગ્યો અને સરદારને જીવનસૂર્ય આથમી ગયો. તે સમયે જાણે કે ગુજરાતે કોઈ મહાન યોદ્ધો ખોયો હોય તેટલો આઘાત લાગ્યો હતો. પણ બીજો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ક્યારે મળશે તે ખબર નથી. આવા મહાનુભાવોને લીધે જ આજે ગુજરાતનો જયજયકાર થઈ રહ્યો છે. ગાંધીજીના યુસ્ત અનુયાયી તરીકે સરદારશ્રીએ ગાંધીજીએ રજૂ કરેલ બુનિયાદી શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સરદારશ્રીનાં ભાષણો, લેખો અને પત્રોમાં એમના શિક્ષણ અંગેના વિચારો જાણવા મળે છે.

કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ ક્યાં અને કેવી રીતે કરવો જોઈએ એ વિશેના એમના વિચારો પણ માનવીય છે. સરદારના મંતવ્ય મુજબ સાચી કેળવણી માનવનું માનવીપણું વિકસે તેમાં રહેલી છે. માનવીને એક માનવ તરીકે તેની ફરજો અને ધર્મ શા હોઈ શકે, તે પ્રત્યે તેને જાગૃત કરે તે જ સાચી કેળવણી. તેમને મત કેળવણીના બે પ્રકારની છે. એક કેળવણી માણસને માણસાઈનું ભાન કરાવે છે. બીજી માણસની માણસાઈ લઈ લે, એક માણસને મદમાં ચક્ર્યૂર કરે છે, બીજી માણસને પુરૂષ અને સ્ત્રીને તેના પ્રત્યે જાગૃત કરે છે. ચારિત્ર્ય ખીલ્ચું હશે તો બુદ્ધિ, તો ખૂબ ખીલવાની છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર શરીર અને બુદ્ધિની કેળવણીને જ સાચી કેળવણી કહેતા નથી. પરંતુ તેઓ ઉમેરે છે કે માનવીને માનવ બનાવે છે. એ રીતે તેના ચારિત્ર્યનો વિકાસ સાધતી

કેળવણી તે જ સાચી કેળવણી છે. સાચી કેળવણી મનુષ્યમાં પ્રમાણિકતા, પરોપકાર, નમ્રતા, નિષ્ઠા, સંપ, વિનય, વિવેક જેવા ગુણોની ખિલવણી કરે છે. તેઓ દૃઢપણે માનતા હતા. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે, કેળવણીનો સાચો ઉપયોગ સામાજિક ઉત્થાનમાં રહેલો છે. કેળવાયેલી વ્યક્તિને અહંવાદી બની જઈને સમાજથી અલગ પડી જવું ન જોઈએ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના મતે સાચી કેળવણી માનવીનો માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને સામાજિક વિકાસ કરે છે.

શિક્ષણ ખાતર શિક્ષણ યા જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાનમાં સરદાર પટેલ માનતા ન હતા. વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર સૌની કલ્યાણ કરી શકે તેવા હેતુલક્ષી શિક્ષણના તેઓ હિમાયતી હતા. સામાજિક સુધારાના એક ભાગરૂપે, કન્યા કેળવણી ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મુકતા હતા. 'આપણી કન્યાઓને સાચી કેળવણી આપીશું તો આપણા સમાજમાંથી કેટલાક કુરિવાજો, જે આપણને આગળ વધતા દેતા નથી. તેને કાઢી નાખવાનું સહેલું પડશે.'

આમ, સરદારશ્રીના ભાષણો, પત્રો અને લેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે કોઈ રાષ્ટ્રના વિકાસની યાવી છે, શિક્ષણના કેન્દ્રમાં વ્યક્તિ વિકાસ અને સામાજિક ઉત્થાન હોય છે. શિક્ષણ માનવીને જીવન જીવવાની રીત શીખવે છે. શિક્ષણના માધ્યમથી જ વ્યક્તિનું ઘડતર થાય છે. વ્યક્તિને પ્રમાણિક, નિષ્ઠાવાન અને વફાદાર શિક્ષણ જ બનાવે છે. તેમના શિક્ષણ અંગેના વિચારોમાં પ્રકૃતિવાદ, આદર્શવાદ, વ્યવહારવાદ અને વાસ્તવવાદના દર્શન થાય છે.

ભારતના આર્ષદૃષ્ટા અને અનોખા સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકે જેમનું નામ આજે પણ આદરપૂર્વક લેવાય છે. પ્રખર દેશભક્ત, હંમેશા

વાસ્તવિકતાને જ ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણય લેવાના હિમાયતી એવા સરદાર પટેલને યાદ કરતા આજે હૈયું ગદગદ થયા વિના રહેતું નથી. આવા વિરલાને આજે અનાયાસે યાદ કરવાનો અવસર સાંપડ્યો. એમના સાહસ, શૌર્ય અને સહનશીલતાની વાત જગવિખ્યાત છે. વાળંદના હાથમાંથી લાલચોળ સળિયો લઈ અત્યંત સહજતાથી બગલમાં થયેલ ગુમડાંને નસ્તર મુકવું કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી ! આવો જ એક પ્રસંગ શાળામાં થયો તે સમયે સરદાર પટેલને યાદ કરી મસ્તક ગર્વથી ઊંચુ થઇ રહ્યું.

અમારી શાળાના એક બાળકને ઘૂંટણી ઉપર થાપાના ભાગથી નીચે એક ફોડલી થઈ હતી. કહેવાય છે કે 'રાજાના પગે ફોડલો થયો પંપાળી પંપાળી મોટો કર્યો.' આવું જ પવન સાથે થયું. નાનકડી ફોડલી ખૂબ જ કાળજી અને આળપંપાળ સાથે ઉછેરવામાં આવી ! સ્વાભાવિક જ થાપાના ભાગમાં હોય એટલે બેસવા-ઊઠવામાં તકલીફ તો પડે અને કોઈને કહેવામાં સંકોચ અનુભવાય. પવન કોઈને હાથ સુકાં અડવા ન દે અને થોડી વારે પેલી ફોડલી જોયા કરે અને ન રહેવાય ત્યારે થોડું થોડું રડી લે.

ધીમે ધીમે નાનકડી ચણીબોર જેવડી ફોડલી મોટી થવા લાગી અને એમાં પરું ભરાવું શરૂ થયું એટલે પવનને બેસવામાં વધારે તકલીફ રહેતી એટલે થોડો પગ આગળ કરી બેસે જેથી દબાઈને દુઃખે નહીં. પરંતુ કોમ્પ્લેન પીને હાઈટ વધારાનારા અને કોર્નફલેક્સ ખાઈને તાકાત મેળવનાર અત્યારના નાના બાળકો આટલું દર્દ સહન કરી શકે એવા ખડતલ કે બહાદુર તો નથી જ ! અડગતા અને નિર્ભયતાની સરદારની વાત નાટ્યાત્મક રીતે બાળકો સમક્ષ રજૂ કરી. સરદારને

યુવાનીમાં કાંખમાં થયેલ ગુંમડું અને પોતાની જાતે નસ્તર મુકી વીંધી શકનાર બહાદુર સપૂતની વાત કરી ત્યારે પવન આ વાત સાંભળતો રહ્યો અને આ પ્રસંગ કહેતાં કહેતાં અમે ફોડલીને રૂ વડે દબાવી દીધી. જેમાંથી એક નાનકડું બી નીકળી ગયું અને પરુંનો બગાડ નીકળતાં પવને રાહત અનુભવી. આ ઘટના સાંભળતા પવન ભલે વલ્લભભાઈ જેટલી સહનશીલતા ન કેળવી શકે પરંતુ તેમના જીવનનો એક પ્રસંગ જીવનપર્યંત યાદગાર બની રહેશે.

‘કડકાઈથી અથવા બીજાને માહું લાગે તેવું બોલવાથી કશો ફાયદો થતો નથી, દુશ્મનો ઊભા કરવા નહીં. એક જમાનામાં મારો સ્વભાવ ઘણો કડક હતો પણ હવે મને તે માટે પસ્તાવો છે.’ સરદાર વલ્લભભાઈમાં આ વાક્યોમાંથી તેમની નિખાલસતાના દર્શન થાય છે. પોતાની વાતને બધા જ માને, સમજે અને વળગી રહે તેવું કદી વિચાર્યું નથી તથા પોતાની વાતનો અસ્વીકાર કરનાર પ્રત્યે કદી આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો નથી. પોતાના પૌત્રને ખાદી પહેરવા માટે જબરદસ્તી ન કરનાર અને સહજતાથી કહેનાર સરદાર વલ્લભભાઈના એક વાક્યમાંથી તેમની સમજનું ઊંડાણ અને ઉદારતા સ્પષ્ટ માપી શકાય છે. ‘ખાદી એ ભાવના છે, શ્રદ્ધા ન હોય તો ન પહેરે.’

તેઓના મંતવ્ય મુજબ ‘સંગઠન વિનાનું સંખ્યાબળ એ બળ નથી.’ સૂતરના બારીક તાર જુદા જુદા હોય છે પણ જ્યારે મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઈને મહોબ્બત કરે છે. તાણાવાણામાં વણાઈ કપડાનું રૂપ લે છે, ત્યારે એની મજબૂતી, સુંદરતા અને ઉપયોગિતા અદ્ભુત બની જાય છે. એવા અખંડતા, એકતામાં માનનારા, રાષ્ટ્રપ્રેમી, કુશળ વહીવટકર્તા, અનોખી વ્યવસ્થા શક્તિ ધરાવનાર,

વ્યવહાર કુશળ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ શત્ શત્ પ્રણામ.

શ્રી વલ્લભભાઈને સાત-આઠ વર્ષ પછી કરમસદમાં શાળામાં ભણવા માટે મૂકવામાં આવેલા. તે સમયે કહાનદાસ માસ્તર ગામમાં પ્રાથમિક શાળા ચલાવતા હતા. જ્યાં છોકરાઓ અક્ષરજ્ઞાન અને ગણિત શીખવા આવતા. એકવાર વલ્લભભાઈએ શિક્ષકને સવાલ પૂછ્યો ત્યારે શિક્ષક થૂંક્યા અને ગાળ પણ આપીને કહ્યું કે, ‘મને શું કામ પૂછે છે ? જાતે શીખી લેજે.’ વલ્લભભાઈ ચૌદ વર્ષના થયા ત્યારે ગામમાં નવી શરૂ થયેલ અંગ્રેજી શાળામાં હઠ કરીને જોડાયા હતા અને શિક્ષકોની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની જાતે પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા. અંગ્રેજી શાળાના ત્રણેય ધોરણ પૂરાં કર્યા ત્યારે વલ્લભભાઈ સત્તર વર્ષના હતા.

નડિયાદમાંથી વલ્લભભાઈ થોડો વખત વડોદરાની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ભણવા ગયેલા. તે વખતે તેઓ મંદિરની હોસ્ટેલમાં રહેતા. વડોદરાની શાળામાં પણ ઝઘડો ઊભો થયેલો. સંસ્કૃતને બદલે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતી લીધું હતું. ગુજરાતી વિષય છોટાલાલ માસ્તર ભણાવતા હતા. વલ્લભભાઈને ક્લાસમાં બેઠેલા જોઈને તેમણે વ્યંગમાં કહેલું, ‘આવો સાહેબ, તમે સંસ્કૃત છોડીને ગુજરાતી લીધું છે, પણ તમને ખબર છે કે સંસ્કૃતમાં કાચો હોય તે ગુજરાતીમાં પણ નબળો જ રહે ? આ દેશમાં દરેક હિંદુએ સંસ્કૃત તો શીખવું જ જોઈએ. ત્યારે વલ્લભભાઈએ જવાબ આપ્યો હતો. ‘સાહેબ, બધા છોકરાએ સંસ્કૃત લીધું હોત તો તમારે ઘેર બેસવું પડત.’ આ જવાબ છોટાલાલ માસ્તરને ના ગમ્યો, તેમણે વલ્લભભાઈને બાંકડા પર ઊભા રહેવાની શિક્ષા કરી. વલ્લભભાઈ બાંકડા પર ઊભા

પણ રહ્યા. છતાં છોટાલાલ માસ્તરે તેમને એકથી દસ સુધીના આંકડા પાકા લખી લાવવાની શિક્ષા કરી. વલ્લભભાઈએ તે શિક્ષા માની નહીં. છોટાલાલે બીજા દિવસે બે વાર પાડા લખી લખવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈએ પોતાની હઠ ના છોડી. માસ્તરે બસો વખત પાડા લખી લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ માન્યા નહીં જ. આ ફરિયાદ આચાર્ય પાસે ગઈ. વલ્લભભાઈએ આચાર્યને જવાબ આપ્યો કે, 'તોછડાઈ માટે મને બાંકડા પર ઊભા રહેવાની મળેલી શિક્ષા મેં ભોગવી લીધી. તેથી વધારાની શિક્ષા વાજબી નથી. હું છઠ્ઠા ધોરણનો વિદ્યાર્થી છું અને મને છ સાત વરસના છોકરાને કરાતી શિક્ષા કરવામાં આવે તો મારું અપમાન છે. મને બીજું લખવાનું કહ્યું હોત તો ઠીક હતું, પણ પા'ડા લખવાની શિક્ષા મને હલકો પાડવા માટે હતી. જે હું નહીં જ માનું.'

જુની યાદને તાજી કરતાં વલ્લભભાઈ કહેતા કે, તેઓ પોતે 'તોફાનીઓના સરદાર' હતા. તેમને જે તે સમયે વધારાના પુસ્તકો વાંચવા ગમતા નહીં. આમ છતાં ગામડાંની કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો વાપરવામાં એક્કા હતા. એકવાર છોટાલાલ માસ્તરે પૂછેલું કે, 'આંકના પા'ડા લાવ્યો છે?' વલ્લભભાઈએ જવાબ આપેલો કે, 'સાહેબ બસો પાડા લાવ્યો હતો, પણ તેમાં બે તોફાની હતા. દરવાજે તોફાને ચડ્યા અને તેમણે બીજા બધાને ભગાડી મૂક્યાં !'

આ અરસામાં બનેલો અન્ય પ્રસંગ વલ્લભભાઈના વ્યક્તિત્વનું બીજું પાસું રજૂ કરે છે. કાશીભાઈના બાપુજી ગુજરી ગયા હતા અને તેમના મિત્ર કાશીભાઈ અને વલ્લભભાઈની સંભાળ રાખતા. આ મિત્રના પત્ની છ માસનું છોકરું મૂકીને ગુજરી ગયાં ત્યારે વલ્લભભાઈએ છોકરાની

સાચવણ ઉપાડી લીધી, વલ્લભભાઈ તે છોકરાની બાજુમાં સૂઈ જતા, દૂધ પાતા અને તેના બાળોતીયાં પણ ઘોઈ નાખતા.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. દોશી, યશવંત, સફળ નેતૃત્વની કથા ભાગ-૧, પૃ. ૫, ૬, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૪, ૩૫
2. એજન, પૃ. ૩૬, ૫૪, ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૭૫
3. ગાંધી, રાજમોહન, એક સમર્પિત જીવન, પૃ.૪૫૯, ૪૬૦
4. રાજગોર, શ્રી બી.એન. (તંત્રી શ્રી), જીવન શિક્ષણ (સંકલન), પૃ.૭
5. પટેલ, ડૉ.અશોક, જીવન શિક્ષણ, શાળામાં નટખટ સરદાર પટેલ, પૃ.૧૦
6. રાણા, સરોજબેન, જીવન શિક્ષણ, સરદાર : બાળકોના રોલ મોડેલ, પૃ.૧૧